

Μακεδονικά

Τόμ. 2

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

1941-1952

ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.
1953

Για τα τείχη της Ολύμπου

Μαν. Ανδρόνικος

doi: [10.12681/makedonika.9244](https://doi.org/10.12681/makedonika.9244)

Copyright © 2016, Μαν. Ανδρόνικος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανδρόνικος Μ. (2017). Για τα τείχη της Ολύμπου. *Μακεδονικά*, 2, 129–142. <https://doi.org/10.12681/makedonika.9244>

ΓΙΑ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΟΛΥΝΘΟΥ*

Οί ανασκαφές τοῦ καθηγητῆ κ. D. M. Robinson στὴν Ὀλυνθο, ποὺ ἀποκάλυψαν τὴ σπουδαία τούτη πόλη τῆς Χαλκιδικῆς, ἔριξαν πλούσιον φῶς ὄχι μόνον στὴν ἔρευνα τῆς Μακεδονικῆς γῆς, ἀλλὰ πρὸ γενικὰ στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τῆς ἑλληνικῆς κατοικίας ἰδιαίτερα, καὶ βοήθησαν στὴ λύση ὄχι λίγων προβλημάτων σχετικῶν μὲ αὐτές.¹ Βέβαια ἡ συνέχιση καὶ ἡ ὀλοκλήρωσή τους θὰ συμπληρώσει τίς γνώσεις μας καὶ θὰ δώσει πιθανὰ σὲ πολλὰ ζητήματα ὀριστικὰς λύσεις, ποὺ δὲν τίς βρῆκαν ἀκόμη.

Ἐνα τέτοιο εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμοῦ τῆς Ὀλύνθου. Σ' αὐτὸ τὰ ὡς τώρα εὐρήματα φαίνεται νὰ μὴν ἐπιτρέπουν ὀριστικὴν ἀπάντησιν. Ὁ κ. D. Robinson στὴν εἰδικὴ παράγραφον, ποὺ ἀφιερώνει στὸ ζήτημα τοῦτο,² δηλώνει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ πὼς δὲν πρόκειται νὰ κάνει στὸ σημεῖον αὐτὸ «λεπτομερειακὴ ἀνάπτυξιν» τοῦ θέματος, γιὰτὶ δὲν ἔχει ὡς τώρα «ἱκανοποιητικὰ» στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τειχῶν καὶ γιὰ τὴν πορεία, ποὺ ἀκολουθοῦν γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν. Ὅπωςδὴποτε μὲ βᾶσιν τὰ λίγα σημεῖα, ὅπου, καθὼς πιστεύει, συνάντησε τὰ τεῖχη αὐτὰ, μᾶς δίνει μιὰ σύντομην περιγραφὴν τους καὶ φθάνει σὲ κάποια πρῶτα συμπεράσματα ἀκόμη, ἔχοντας αὐτὰ γιὰ στήριγμα, δίνει μιὰ τομὴν (Εἰκ. 1) ἐνὸς σημείου τοῦ τείχους καὶ μᾶς οἰκίας (Α' 9),³ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ γραφικὴ διατύπωση τῶν πορισμάτων του. Θὰ προσπαθῆσω νὰ τὰ συνοψίσω.⁴

Τὸ τεῖχος ἀκολουθεῖ τὸ δυτικὸ τέμα τοῦ Βόρειου Λόφου, πίσω ἀπὸ

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἀγαπητὸ φίλον κ. Χ. Μακαρόνα γιὰ τίς χρησιμώτατες ὑποδείξεις ποὺ μοῦ ἔκαμε καὶ γιὰ ὅλην του τὴ βοήθειαν, καὶ τὸν καθηγητὴ κ. D. M. Robinson ποὺ μὲ προθυμίαν μεγάλην μοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἀναδημοσίευσιν τῶν πινάκων.

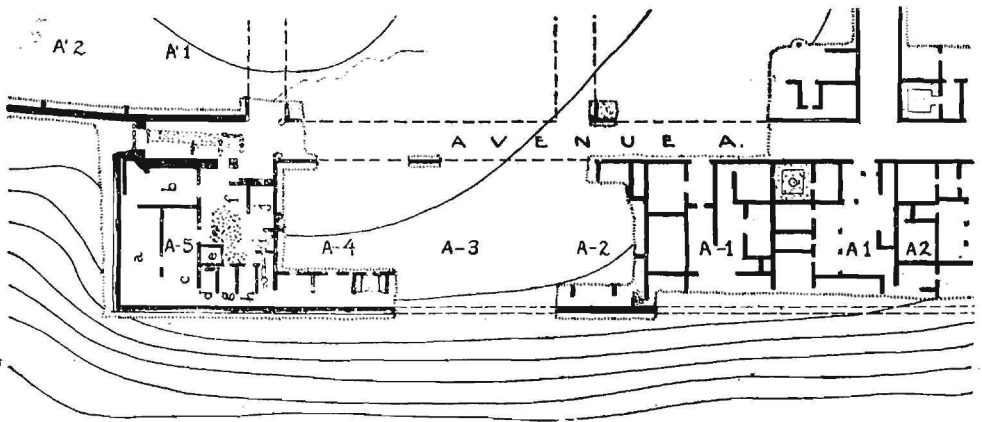
¹ Τὰ πλούσια εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλύνθου δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν D. M. Robinson μὲ τὸ γενικὸν τίτλον: Excavations at Olynthus. Baltimore, σὲ 12 ἕως σήμερον τόμους.

² D. M. Robinson and J. W. Graham, Excavations at Olynthus: Part VIII. The Hellenic House. Baltimore 1938 σ. 39·42, πρβ. καὶ 69·70. Γιὰ συντομίαν θὰ παραπέμπω Hel. h.

³ Hel. h. σ. 41.

⁴ Ἡ κατεύθυνσις τοῦ «τείχους» φαίνεται στὸν πίν. 108.

τὰ σπίτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς λεωφόρου Α. Τὰ θεμέλιά του εἶναι, ὅπως καὶ τῶν σπιτιῶν, ἀπὸ μικρῆς ἀκανόνιστες πέτρες, μόνον ἔχουν διπλὸ πάχος, 0,80 μ. Στὴν οἰκία Α-5 γυρνάει πρὸς ἀνατολὰς καὶ σχηματίζει τὸ βόρειο τοῖχο αὐτῆς τῆς οἰκίας, ὅπου ἡ «Βόρεια Πύλη» ἀνοίγεται πρὸς τὴν λεωφόρον Α. Σὲ συνέχεια, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ βορρῖά, τὸ τεῖχος συνεχίζεται πίσω ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰ τῶν οἰκιῶν τῆς λεωφόρου Α' ἕως τὴν Α'5. Ἀπὸ τὴν Α'6 σπάει λίγο πρὸς ἀνατολὰς (ἔδῳ δὲν εἶναι σακαμμένο) καὶ τὸ ξαναβρίσκουμε ἀπὸ τὴν Α'9 ἕως τὴν Α'11. Στὸ σημεῖο αὐτό, τὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ Βόρειου Λόφου, τὸ τεῖχος κάνει ὀρθὴ γωνία καὶ γυρίζει ἀνατολικά· γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀδυναμία τῆς γωνίας σχηματίζει καμπύλη $\frac{1}{4}$ τοῦ κύκλου καὶ τὸ πάχος του ἀπὸ 0,80 μ. φτάνει τὰ 3,25 μ. Ἐδῶ στα-

Εἰχ. 1.—Ἀκραίαι οἰκίαι τῆς Λεωφόρου Α καὶ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεῖχους.

(Ἀπὸ τὸ Hel. h. πίν. 108).

ματάει ἀπότομα ἢ πέτρινη θεμελίωση, πὸν μέχρι τώρα βρῖσκαμε, καὶ τὸ πλινθόκτιστο τεῖχος στηρίζεται κατευθεῖαν ἐπάνω σ' ἓνα βάθρο, 4 μ. πλατὺ καὶ 1,15 μ. βαθύ, πρὸς τὸ νοτιῖά, πὸν εἶναι σακαμμένο στὸ μαλακὸ ὄγκο τοῦ ἐδάφους. Στὴ γωνία τούτη, ἀνατολικά καὶ νότια, γιὰ κάμποσα μέτρα τὸ τεῖχος ἐνισχύεται ἀπὸ μέσα μ' ἓνα πέτρινο θεμέλιο, 0,40 μ. πλατὺ, πὸν βαστοῦσε ἴσως πλινθόκτιστο τοῖχο, ὅπου διακρίνονται σα βάσεις γιὰ ξύλινους στύλους. Δοκιμαστικῆς τομές, πὸν ἔγιναν στὴν πιθανὴ πρὸς ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ τεῖχους, συνάντησαν σημάδια τοῦ πλινθόκτιστου τεῖχους, πὸν στὴν προέκταση τῆς λεωφόρου Β ἦταν ἀκόμη πλεονέκτερο καὶ πρὸς τὴν ἔξω μεριά εἶχε μίαν ἀπότομη ἐσοχὴ 2,75 μ., ὑπόλειμμα ἴσως παλιοῦ πύργου.

Ἔτσι μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1934 ἔγινε δυνατὸ νὰ ὑποστηριχθῇ πὸς βρεθῆκαν ὑπολείμματα θεμελιῶν, πὸν ἀνῆκαν στὰ τεῖχη τῆς Ὀλύμ-

Τὰ τείχη τῆς Ὀλύνθου

θου.¹ Αὐτὰ τὰ εὐρήματα δείχνουν πὼς ἔχουμε δύο εἴδη τείχη, ἓνα βόρεια καὶ ἓνα δυτικά, πού ξεχωρίζουν καθαρά καὶ στὴν ποιότητα τοῦ ὕλικου (τὸ ἓνα μόνο πλίνθοι, τὸ δυτικὸ ἑπάνω σὲ πέτρινα θεμέλια) καὶ στὸ πάχος τους (3,25 μ. τὸ βόρ., 0,80 μ. τὸ δυτ.). Αὐτὰ εἶναι, νομίζω, τὰ μόνα βέβαια στοιχεῖα, πού μᾶς δίνουν τὰ εὐρήματα γιὰ τὰ τείχη. Οὔτε τὸ χρονοῦ τῆς κατασκευῆς τους μποροῦμε νὰ ὀρίσουμε² οὔτε τὸ ὕψος τους (σημαντικὸ γιὰ ἓνα τείχος στοιχεῖο) οὔτε ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς παραπάνω κατασκευῆς τους, πού θὰ θέλαμε, γιὰ νᾶζουμε σωστὴ τὴ συνολικὴ τους εἰκόνα. Ἰδιαίτερα τὸ «δυτικὸ τείχος» δημιουργεῖ κάποιο ἀκόμη πρόβλημα, πού, θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παρατηρήσω,³ δὲ βρίσκει τὴ σωστὴ του λύση σὲ ὅσα σημειώνονται στὶς σελ. 49 καὶ 69 - 70 καὶ στὴν τομὴ τῆς εἰκ. 1, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ τείχους μὲ τὶς κατοικίες πού βρίσκονται δυτικά ἀπὸ τὶς λεωφ. Α καὶ Α'. Τοῦτο τὸ θέτει μὲ σαφήνεια ὁ κ. D. R o b i n s o n σὲ εἰδικὴ παράγραφο.⁴ Γιὰ τὴ λύση του ὅμως στηρίζεται, νομίζω, στὴν a p p r i o r i κάπως ἀντίληψη, πὼς αὐτὰ τὰ θεμέλια τῶν 0,80 μ. εἶναι τοῦ τείχους τῆς πόλης. Ἄν ἀντίθετα προσπαθούσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ εὐρήματα ἀφήνοντας ἐκεῖνα μόνον νὰ μᾶς ὀδηγήσουν, θὰ φτάναμε, πιστεύω, σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε.

Τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ.⁵ τὰ ἔχουμε δυτικά ἀπὸ τὶς οἰκίες Α' 11, Α' 10, Α' 4, Α' 3, Α' 2, Α' 1, Α-5, Α-4, Α 2, Α11, Α12, Α13 (Πίν. 108, 109). Ἄπ' αὐτὲς μόνον οἱ Α' 11, Α' 10, Α-5, Α11, Α12, Α13 ἔχουν ἀνασκαφῆ σ' ὄλη τους τὴν ἔκταση⁶ Περιγραφῆς ἔχουμε τῶν Α-5, Α11-13 καὶ λεπτομερειακὲς κατόψεις τῶν Α11-13.

Ἀκόμα στὶς οἰκίες Α-1, Α1-4 καὶ Α8-10, πού ἀνασκάφηκαν ὀλόκληρες καὶ μόνον ἓνα μικρὸ τμήμα τῆς δυτικῆς τους πλευρᾶς δὲν ἔχει σωθῆ, μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε μὲ ἀσφάλεια καὶ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. καὶ τὴ συνέχεια τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων, πού δὲ βρέθησαν.

Τὰ πιὸ βέβαια λοιπὸν συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ. θὰ μᾶς τὰ δώσουν πρῶτα οἱ οἰκίες Α-5, Α11-13, ὕστερα οἱ Α' 11 καὶ Α' 10 καὶ τέλος οἱ Α 1 καὶ Α1-4 καὶ Α8-10.

Ἄπὸ τὴν κάτοψη τῶν οἰκιῶν Α11-13 (Πίν. 9!) ἔχουμε τὸ βέβαιο

¹ Hel. h. σ. 39.

² Hel. h. σ. 40.

³ Νιώθω μεγάλη δυσκολία καὶ νὰ προσπαθῶ ἀκόμη νὰ συμπληρώσω τὸ παραμικρὸ στὴν τεράστια ἐργασία τοῦ ἀκούραστου ἐρευνητῆ τῆς Ὀλύνθου. Θέλω λοιπὸν νὰ κάνω μερικὲς σκέψεις μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς μπορεῖ μόνον νὰ προκαλέσουν ἄλλες σωστότερες καὶ πιὸ σφῆς.

⁴ Hel. h. σ. 69: Relation to the city wall.

⁵ Ἔτσι θὰ χαρακτηρίζω στὸ ἐξῆς αὐτὸ πού ὁ κ. D. Robinson ὀνομάζει «the city wall».

⁶ Ἄν καὶ τῆς Α' 11, ὅπως δείχνει ὁ πίν. 108, δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐκσκαφή.

συμπέρασμα ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ οἱ χώροι a, f, j, τῆς A11, a, e, i, τῆς A12 καὶ a, e, h, τῆς A13, πὺν τὸν ἔχουν γιὰ δυτικὸ τοῖχο, ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς ἄλλους χώρους τῶν οἰκιῶν, πράγμα πὺν σημαίνει πὺς ἀνήκουν καὶ αὐτοὶ ὀργανικὰ στὶς οἰκίαις.¹

Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν οἰκία A-5 (Πίν. 108), ὅσο καὶ ἂν «τὸ σχέδιό τῆς δὲν εἶναι πολὺ καθαρὸ» (σ. 70). Ὅτι ὅμως ὁ χώρος a (πὺν ἔχει γιὰ βόρειο τοῖχο του τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. στὴ στροφὴ πὺν κάνει πρὸς ἀνατολὰς κ' ἓνα μέρος τοῦ τοῖχου τῶν 0,80 μ. γιὰ δυτικὸ του τοῖχο) καὶ ὁ χώρος c (πὺν τὸ δυτικὸ του τέλος εἶναι πάλι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ.) ἀνήκουν καὶ εἶναι κύρια μέρη τῆς οἰκίας δὲ χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία. Ἐπιβεβαίωση τῆς ὀργανικῆς αὐτῆς σχέσης τῶν χώρων τῆς οἰκίας μὲ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. ἔχουμε ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ κ. R o b i n s o n (ἂν καὶ ἄλλοι λόγοι τὸν κάνουν νὰ τὴν ἀπορρίψει) πὺς «εἶναι δυνατὸ αὐτὸ τὸ σπίτι νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸς σκοποὺς καὶ νὰ σχετίζεται μὲ τὴ φρουρὰ τῆς πύλης, πὺν ὑπῆρχε δίπλα» (σ. 70). Τὰ εὐρήματα δειχνουν πὺς δὲν εἶχε ἀποκλειστικὰ τέτοιο στρατιωτικὸ σκοπὸ.² Κι ὅμως ἡ στενὴ του σχέση μὲ τὸ «τεῖχος» ὀδηγεῖ τὴ σκέψη μας ὡς ἐκεῖ.

Τῆς οἰκίας A' 11 δὲν ἔχουμε τὸ σχέδιο στὸ σύνολο καὶ ἡ θέση τῆς στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς πόλης εἶναι πιθανὸ νὰ τῆς δίνει κάποιαν ἰδιορρυθμία (δεύτερος τοῖχος 0,40 μ. στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τοῖχου τῶν 0,80 μ. στὴ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ).

Στὴν A' 10, πὺν ἔχουμε μόνο στὸ συνοπτικὸ σχέδιο (Πίν. 108) τὴν κάτοψή τῆς, οἱ τρεῖς μικροὶ δυτικοὶ χώροι φαίνονται ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸ ἄλλο χτίριο, ἀλλὰ ὁ ΝΑ ἄκρατος χώρος, πὺν μένει, εἶναι ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ ἄλλους χώρους τῆς οἰκίας. Ἐτσι σ' ἓνα τοῦλάχιστο τμήμα του ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἀνήκει στὴν οἰκία A' 10.

Τῆς οἰκίας A-1 (Περιγρ. σ. 70-71, πίν. 18, 28) τὸ δυτικὸ μέρος δὲν ἔχει διατηρηθῆ καλὰ (καὶ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ.). Ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ πίν. 88 ὅμως φαίνεται πὺς ὁ χώρος δυτικὰ τῆς αὐλῆς f, πὺν θὰ τέλειωνε στὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., συγκοινωνοῦσε μὲ τὴν αὐλὴ αὐτὴ καὶ συνεπῶς μὲ τὴν οἰκία, κ' ἔτσι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἦταν τοῖχος τῆς οἰκίας.

Τῆς οἰκίας A1 (Περ. σ. 71, πίν. 89) ὁ χώρος a, πὺν εἶναι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσαρα δωμάτια τῆς οἰκίας³ καὶ ἀνοίγεται πρὸς τὴν πασιάδα, f, ἔχει πιθανότατα δυτικὸ τοῖχο τὸν τοῖχο τῶν 0,80μ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ χώρος e, πὺν εἶναι ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλὴ h,⁴ κλείνεται δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν

¹ Αὐτὸ τὸ παραδέχεται καὶ ὁ κ. D. Robinson, σ. 70.

² Βρέθηκε κ' ἓνας πῆλινος λουτήρας, σ. 70.

³ Hel. h. σ. 71. it includes four rooms on the north, a-d.

⁴ Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω τὴν ἔκφραση τοῦ κ. D. Robinson: The west

0,80 μ. Καὶ στὴν Α1 λοιπὸν ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. εἶναι τοῖχος, πὺ ἀνήκει ὀργανικὰ στὴν οἰκία.

Γιὰ τῆς Α2 (Περ. σ. 72, πίν. 89) τοὺς δυτικούς χώρους α, β, γ, δὲ μᾶς ἀναφέρει τίποτα ἢ περιγραφή. Ἀπὸ τὴν κάτοψη ὅμως τοῦ πίν. 89 βλέπουμε νὰ συγκοινωνοῦν μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία κ' ἔτσι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ., πὺ θὰ ἦταν ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν χώρων α καὶ γ, φαίνεται πὺ ἀνήκει στὴν οἰκία.

Τῆς οἰκίας Α3 (Περ. σ. 73, πίν. 51, 89) ὁ χῶρος δ, πὺ πιθανότατα κλεινόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., ἀνοίγε, ὅπως δείχνει ἢ κάτοψη, πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς οἰκίας.

Τῆς Α4 (Περ. σ. 74, πίν. 89) οἱ δυτικοὶ χῶροι α, β, γ, δ, πὺ τὸ πῖο πιθανὸ εἶναι νὰ τελείωναν στὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., ὅπως δείχνει ἢ κάτοψη, εἶχαν ἀνοίγμα πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς οἰκίας. Ἐτσι καὶ στὶς δυὸ αὐτῆς (Α3 4) ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. φαίνεται ν' ἀνήκει στὶς οἰκίας.

Ἡ κάτοψη τῆς Α8 (Περ. σ. 76-77, πίν. 19, 90), πὺ δὲ διατηρήθηκε ἀρκετὰ στὸ δυτικὸ μέρος, δὲ δείχνει καθαρὰ τὴν σχέση τῶν δυτ. χώρων μὲ τὴν ὑπόλοιπην κατοικία. Ἴσως νὰ ἦταν ἐντελῶς ἀποχωρισμένοι, ὅπως ἐλάχιστες πέτρες, δυτικὰ τοῦ χώρου δ καὶ ε, θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ ὑποθέσουμε.

Τῆς Α9 (Περ. σ. 78-80, πίν. 19, 20, 90, εἰκ. 1 σ. 41) οἱ χῶροι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς α, β, γ, δ, ε, εἶναι χωρισμένοι ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην κατοικία καὶ ἴσως μόνον ἀπὸ τὸ στενὸ νότιο διάδρομο ἐπικοινωνοῦσαν. Ἐν ὅμως ὁ χῶρος ε ἠτοῦσεν γιὰ στάβλος, ὅπως πιστεύει ὁ κ. Robinson,¹ αὐτὸ σημαίνει πὺ ἀπτελεῖ χῶρο τῆς οἰκίας καὶ ἐπικοινωνεῖ μ' αὐτήν.

Ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς δυτ. πλευρᾶς α, β, γ, δ, ε, τῆς Α10 (Περ. σ. 80-82, πίν. 21, 88) ὁ α, συνδέεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία.² Ἀκόμη ὁ νότιος διάδρομος ζ, πὺ συγκοινωνεῖ μὲ τοὺς κεντρικοὺς χώρους κ, λ, καὶ τὸ προαύλιο, ι, ὀδηγεῖ πρὸς τὸ δυτικὸ τέμα, ὅπως οἱ διάδρομοι κ, λ, μ, τῶν Α11, 12, 13.

Στὶς οἰκίας λοιπὸν Α8-10 ἢ σχέση τῶν δυτικῶν χώρων δὲν εἶναι πάντα ὀλότελα ξεκάθαρη, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ἢ σημασία τοῦ τοίχου τῶν

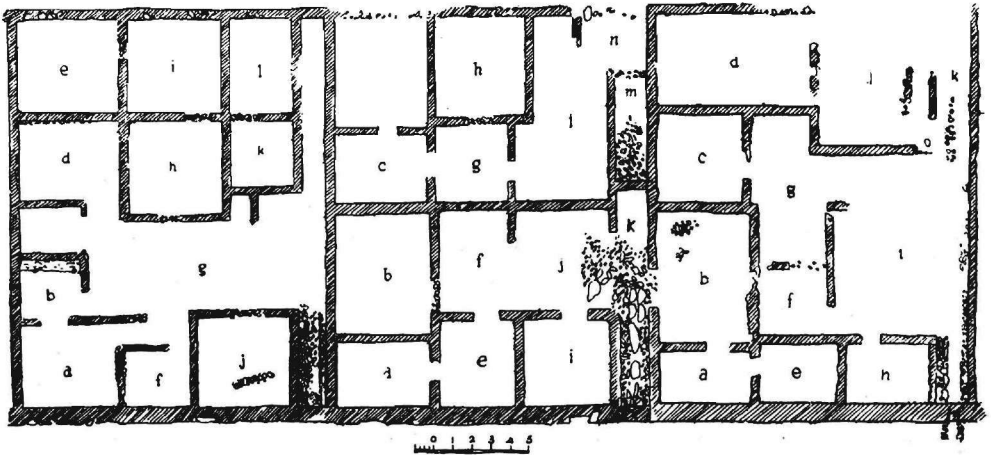
side of the forecourt, i, was closed, except for an opening between two pillars at the north end. Ἡ ἦταν ἀπομονωμένος ὁ χῶρος, πρᾶγμα τοῦ δὲ συνέβαινε, ἢ, ὅπως καὶ εἶναι πραγματικά, εἶχε ἀνοίγμα πρὸς τὴν αὐλή.

¹ Hel. h. σ. 80 The small room, i, . . . may have been used as a stable. Περ. Μεσ. III, κεφ. IVm σ. 210-211.

² Hel. h. σ. 82 . . . only, α, connects with the rest of the house.

0,80 μ. Στην περιγραφή τῆς A8 (σ. 76 77) ὁ κ. R o b i n s o n δὲ μᾶς δίνει καμιά πληροφορία καὶ ἡ κάτοψη στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐξασφαλίζει βεβαιότητα. Στην A9, ἂν ὁ χώρος *i* ἦταν στάβλος, τότε σ' ἓνα τοῦ σημείου ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. θάτανε τοῖχος τῆς οἰκίας. Τέλος στὴν A10 ξέροουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἔκλεινε δυτικὰ τὸ δωμάτιο *a*, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία, κ' ἔτσι, τοῦλάχιστο σὲ κείνο τὸ σημεῖο, εἶναι καὶ τοῖχος τῆς οἰκίας.

Ἐπὶ τὶς δεκατέσσερις οἰκίαι, ποὺ ἐξετάσαμε, τῶν ἑννέα (A11, 12, 13, A-5, A-1, A1, 2, 3, 4) οἱ δυτικοὶ χώροι ἀποτελοῦν ὀργανικὰ μέρη τῆς οἰκίας καὶ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ., ποὺ εἶναι ὁ δυτικὸς τοῖχος τους, εἶναι συνεπῶς ὁ δυτικὸς ἀκραῖος τοῖχος τῶν οἰκιῶν. (Σ' αὐτὲς θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν A-4 καὶ τὴν A'7' ἀνασκάφηκαν καὶ βρέθησαν

Εἰκ. 2.— Οἰκίαι A 11 - 13 (= Hel. h. πίν. 91).

μόνον οἱ δυτικοὶ χώροι, ποὺ δείχνουν ἐνότητα μὲ τὴν οἰκία).¹ Στὶς ὑπόλοιπες πέντε (A'11, A'10, A8, 9, 10) δὲ βλέπουμε καθαρὰ τὴν ἴδια σχέση, ὅμως σὲ καμιά δὲν ἔχουμε ἀπόλυτο διαχωρισμὸ ὄλων τῶν δυτικῶν χώρων ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία. Παραμερίζοντας τὴν A'11, θυμόμαστε τὴ σχέση τοῦ ΝΔ ἀκραίου χώρου τῆς A'10, τὴν δοριστία ποὺ μᾶς ἀφήνει ἡ A8, τὸ στάβλο *i* τῆς A9 καὶ τὸ χώρο *a* καὶ τὸ διάδρομο *j* τῆς A10, ποὺ ἀνήκουν ὀργανικὰ στὶς οἰκίαι καὶ συνδέουν ἔτσι τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. μὲ αὐτὲς.

Νομίζω λοιπὸν ὅτι τὸ μόνο συμπέρασμα, ποὺ μπορούμε νὰ βγάλουμε μὲ ἀσφάλεια, στηριγμένοι στὰ εὐρήματα, εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς τῶν

¹ Ηοβ. σ. 69: as in A 11 - 13 and in A - 4.

0,80 μ. εἶναι ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῶν οἰκιῶν, πού βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὶς λεωφόρους Α καὶ Α'.

Ὁ κ. R o b i n s o n ὅμως στὴ σελ. 69 70¹ ἀναφέρει: «Παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου πέντε μέτρα, ἂν καὶ διαφέρει ἀπὸ οἰκία σὲ οἰκία, μπορεῖ νὰ χαραχτεῖ² ἓνας τοῖχος, πού σὲ μερικὲς περιπτώσεις σχηματίζει ἀπλᾶ τὸ μέτωπο μᾶς σειρᾶς ἀπὸ δωμάτια στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ἀλλῆς, ὅπως στὶς Α11-13 καὶ στὴν Α-4, ὅπου ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια εἶναι πραγματικὰ ἀνδρῶν· ἀλλὰ σὲ ἄλλες πολὺ καθορισμένα³ σχηματίζει τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς κυρίως κατοικίας, ὅπως μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς θαυμάσια στὶς Α9 καὶ 10. Ἡ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ τὸν ἐσωτερικὸ παράλληλο τοῖχο εἶχε τὸ ὕψος ἑνὸς πατώματος καὶ εἶχε μιὰν ἐπίπεδη στέγη πού σχημάτιζε κάποιο «κατάστρομα» (Deck), πλατὺ σχεδὸν πέντε μέτρα, γιὰ νὰ περιπολοῦν καὶ νὰ πολεμοῦν οἱ στρατιῶτες ἀπὸ τὸ τεῖχος».

Ἄν παρακολουθήσει κανεὶς μὲ προσοχὴ τὰ λεπτομερειακὰ σχέδια, πού μᾶς δίνουν οἱ πίνακες, θὰ διαπιστώσει πὼς δὲν εἶναι σύμφωνο μὲ τὰ πράγματα νὰ μιλοῦμε γιὰ «ἓνα τοῖχο παράλληλο», ὅταν αὐτὸς δὲ φαίνεται καθόλου στὶς οἰκίαις Α' 11, Α' 9 καὶ Α' 5, ὅταν εἶναι ἀπομονωμένος στὴν Α' 10 καὶ μάλιστα ὄχι σὲ ὅλο του τὸ πλάτος, καὶ ὅταν στὶς Α-4 καὶ νοτιώτερα ἔχουμε ὄχι τοῖχο ἀλλὰ τοίχους παράλληλους πρὸς τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. μὲ διακοπὲς καὶ συχνὰ σὲ σημαντικὰ διαφοροτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ κείνον (δὲς κύρια τὴ διαφορὰ μεταξὺ Α1 καὶ Α2 καὶ Α3).

Ἄλλὰ καὶ στὴν περίπτωσιν, πού θὰ ὑπῆρχε μιὰ εὐθυγράμμιση τῶν τελευταίων αὐτῶν τοίχων πρὶν τὸν ἐξωτερικόν, δὲν νομίζω πὼς ἔπρεπε αὐτὸ νὰ μᾶς παραξενέψει καί, σὰν κάτι τὸ ἰδιαίτερο, νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀνάγκη μᾶς ἐξήγησης, ἀφοῦ τὸ ἴδιο ἐντελῶς φαινόμενο (μάλιστα μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τὶς πλεονεκτήματα πολλὰς φορᾶς) παρουσιάζεται στοὺς τοίχους πού χωρίζουν τοὺς βόρειους χώρους ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία στὰ συγκροτήματα AV, AVI, AVII. (Βλ πιν. 94, 95, 97, 99).

Ἔστερα ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὼς σὲ «μερικὲς περιπτώσεις ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸν ὄριο τῆς κύριας κατοικίας, ὅπως θαυμάσια μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στὶς Α9 καὶ 10», πού δείχνει ἀκρίβεια,⁴ ἢ ἀκόλουθη: «στὰ σπίτια μὲ τὰ δύο πατώματα, ὅπως μὲ βεβαιότητα ξέροντε πὼς ἦταν τὰ Α3-6 καὶ 8-10, αὐτὰ τὰ πίσω δωμάτια ἦταν ἀπὸ κατασκευῆ (constructionally) χωρισμένα ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία»,⁵ δὲν ἀνταπο-

¹ Relation to the city wall.

² may be traced.

³ very definitely

⁴ Μῶλο πού θάπρεπε νὰ τονιστῇ πὼς αὐτὸ φαίνεται μόνον στὶς Α9 καὶ Α10.

⁵ Στὶς οἰκίαις Α5 καὶ Α6, πού δὲν ἀναφέραμε στὴν ἐξέτασή μας, λείπει ὁλόκληρη ἡ δυτικὴ πλευρὰ (πιν. 89) καὶ κάθε συμπέρασμα δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθῇ.

κρίνεται, καθὼς εἶδαμε, στὰ προίγματα καὶ εἶναι μιὰ γενίκευση, πὺν δὲν ἀποδείχεται. Γι' αὐτὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ πίσω αὐτοῦ χώρου τῶν πέντε μέτρων, πὺν προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει καὶ τὴν «ἐκκληκτικὴ λεπτότητα τοῦ τεῖχους»,¹ καὶ ἡ ἀναπαράσταση τῆς τομῆς στὴν εἰκ. 1, πὺν γραφικὰ ἐκφραίζει τὴν ἐρμηνεία, δὲ φαίνεται πιθανή, ἀφοῦ τὰ πράγματα δὲ μᾶς δίνουν τὶς πρὸ πολλὰς φορὰς (στὶς 15 περιπτώσεις 10 τουλάχιστο) τὸ χωρὸ αὐτό.

Ὁ ὑποθετικὸς λοιπὸν «παράλληλος τοῖχος» δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει, μὰ οὔτε, κὶ ἂν ὑπῆρχε, θὰ βοηθοῦσε, καθὼς εἶδαμε, στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐρμηνείας τοῦ κ. R o b i n s o n.

Ἀκόμη μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὸ «τεῖχος» πρέπει νὰ μᾶς σταματήσει. Μιλώντας ὁ κ. R o b i n s o n² στὴ σ. 77 γιὰ τὴν ἀλλέα ἰ τῆς οἰκίας A8 καὶ σημειώνοντας πὺς εἶναι ὁλότελα χωρισμένη ἀπὸ τὴν οἰκία, ὑποθέτει ὅτι, «ὅπως καὶ ἡ ὁμοία τῆς στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς οἰκίας, μπορεῖ ν' ἀποτελοῦσαν δίοδο γιὰ τὸ τεῖχος τῆς πόλης», καὶ (στὴ σ. 41) «στὸ δυτικὸ του: τέρμα νὰ εἶχαν σκαλοπάτια πὺν φτάναν ἴσαμε τὸ τεῖχος». Ἀλλὰ οἱ ἀλλεες αὐτές, καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες, εἴτε εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κατοικία (νότια τῆς A7, A8 καὶ A' 10), εἴτε ἀνοίγονται πρὸς αὐτὴν (A3-δ, A11-13), ἔχουν, νομίζω, τὸν ἴδιο σκοπὸ, πὺν ἔχουν καὶ οἱ ἄλλες τῶν κεντρικῶν συγκροτημάτων AV, VI, VII, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ κ. R o b i n s o n μᾶς βεβαιώνει ὅτι «εἶναι ὁλοφάνερο πὺς χρησιμοποιεῖται μόνο γιὰ τὴν ἀποχέτευση καὶ ὄχι γιὰ δίοδο».³ Τὸ ὅτι οἱ ἀλλεες τῶν A7 καὶ 8 εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κατοικία εἶναι ἀκριβῶς τὸ κανονικὸ, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ κ. R o b i n s o n στὴ σ. 99-100.³ Ἀκόμη ἡ ἴδια τους, ὅπως φαίνεται, κατασκευή (στρωμένες μὲ πέτρα, οἱ ὄχειοι (A8, A9 πίν. 90) καὶ τὸ σημαντικώτερο, τὸ ἴδιο σχεδὸν πλάτος τους ἐνισχύουν αὐτὴ τὴ γνώμη. Γιατὶ θὰ ἦσαν, ἀλήθεια, πολὺ λίγο βολικὸ σὲ μιὰ περίπτωση ἀνάγκης νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι οἱ στρατιῶτες νὰ κινηθοῦν πρὸς τὸ τεῖχος ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς στενώτατους διαδρόμους (1,30 μ. περίπου).

Ἔτσι καὶ τοῦτο τὸ στοιχεῖο, πὺν ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ τοῖχου τῶν 0,80 μ. σὰν τεῖχους τῆς πόλης, παύει νὰ ὑπάρχει καὶ παύοντας φέρνει ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα, γιὰτὶ γεννιέται ἀμέσως ἡ ἀπορία:

¹ Hel. h. σ. 41 surprising thickness.

² Αὐτὸ τὸ παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ D. Robinson, πὺν γιὰ τὶς οἰκίες A τὸ σημειώνει στὴ σ. 69: This evidently took the place of the drainage alley which ran down the center of each block (Pt I Ch II c) and into it was shed the water . . . κτλ. Καὶ σ' αὐτές (τὴ βόρ. καὶ νότια τῆς A8) δίνει τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «drainage alley».

³ Between the two rows of houses is the usual drainage alley, from which the courts of the houses on the north side are entirely separate.

πὼς πήγαιναν οἱ στρατιῶτες στὸ τεῖχος; Δὲν ἔπρεπε, ἂν εἶχαμε τεῖχος, νὰ ὑπάρχουν δρόμοι κάπως εὐρύχωροι πρὸς αὐτό, σὲ κανονικά διαστήματα, ἴσως μάλιστα στὴν προέχταση τῶν δρόμων (AV-AXIII);

Ἀπομένει μιὰ τελευταία παρατήρηση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προβάλει κανεὶς.¹ Οἱ οἰκίαι δυτικὰ τῶν λεωφόρων Α καὶ Α' ἔχουν βάθος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο στὶς οἰκίαι τῆς Ὀλύμβου,² ἂν τέρμα τους θεωρήσουμε τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ.³ Μήπως, ξέροντας τὴν κανονικότητα τοῦ οἰκοδομικοῦ σχεδίου τῆς Ὀλύμβου,⁴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τέλος τῶν οἰκιῶν τὸν παράλληλο τοῖχο; Δὲ φαίνεται ἀναγκαῖο καὶ σωστὸ αὐτό, οὔτε καὶ ὁ κ. Robinson τὸ ἐπικαλεῖται, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο πὼς ἔτσι βρισκόμαστε πολὺ λιγότερο κοντὰ στὶς κανονικὲς διαστάσεις. Ἡ μόνη ἐξήγηση, ποὺ φαίνεται πιθανή, εἶναι ὅτι ἡ ἰδιαίτερη θέση τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης ἔκανε νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ γενικὸ μέτρο, ἂν καί, ἂν προσέξουμε τὸ ἐμβαδὸν τους, θὰ βροῦμε πὼς εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τῶν ἄλλων.⁵

Ὅριστικά λοιπὸν φαίνεται πὼς πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ τελευταῖος τοῖχος τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ὄχι τεῖχος τῆς πόλης.⁶

Ἄλλὰ σὲ τέτοια περίπτωση τὰ ὄρια τοῦ λόφου ἀποκλείουν ὀπωδῆποτε τὴν ὑπαρξὴ τεῖχους δυτικώτερα, πράγμα ποὺ μᾶς ξαναφέρει στὴν ἀρχικὴ μας ἀπορία γιὰ τὸν τειχισμὸ τῆς Ὀλύμβου. Ἡ ἀπορία μάλιστα γιὰ τὴν ἀπουσία τεῖχους στὴ δυτικὴ πλευρὰ δυναμώνει τώρα, ποὺ ξέρουμε ὅτι στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπῆρχε τεῖχος πλινθόκτιστο, 3,25 μ. πλατὺ, καὶ πιθανὰ μὲ πύργους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ στὴν περίπτωσι, ποὺ τὸν δυτικὸ ἀκραῖο τοῖχο τῶν οἰκιῶν τὸν θεωροῦσαμε τεῖχος, ἡ διαφορὰ στὴν κατασκευὴ καὶ στὸ πάχος ἀπὸ τὸ βόρειο θὰ γεννοῦσε τὴν ἀνάγκη κάποιαις ἐξήγησις. Ὁ κ.

¹ Ὁ κ. D. Robinson δὲν τὴν προβάλλει. Γιατί, θὰ φανῆ ἀμέσως.

² 70' ἀντὶ 60' τῶν συγκροτημάτων. Βλ. Hel. h. σ. 30 καὶ 34.

³ Κι ὁ κ. D. M. Robinson αὐτὸ λογαριάζει γιὰ τέρμα (Hel. h. σ. 34). The depth of the houses to the city wall is about 70'.

⁴ Hel. h. σ. 33: «Ideal plan» of the Blocks.

⁵ Ὁ κ. D. Robinson (Hel. h. σ. 34) σημειώνει: their area (τῶν οἰκιῶν πίσω ἀπὸ τὴν λεωφ. Α) if we allow for the space lost at the west end of each adjacent to the city wall, is about the same as that of the houses in the blocks.

⁶ Ἡ ἐκθεσι τοῦ Paul Clement (The American excavations at Olynthus. L' Antiquité Classique, IV, 1935 σ. 193-197), ποὺ δίνει τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1934, φαίνεται νὰ βρῖσκεται πιὸ κοντὰ στὴν ἄποψη αὐτῆ, διὰν λέει (σ. 191) «Στὸ δυτικὸ μέρος, ὅπου ἡ κλίση τοῦ λόφου εἶναι τελειῶς ἀπτόμη, θεωρήθηκε ἀρκετὸ νὰ παχύνουν ἀπλὰ τὸ δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς σειρᾶς τῶν γειτονικῶν οἰκιῶν ποὺ βρῖσκονται δυτικὰ τῆς Λεωφ. Α καὶ Α' στὸ διπλάσιο ἀπὸ τὸ συνηθισμένον πάχος».

R o b i n s o n μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι «τὸ μεγάλο πάχος τοῦ τείχους κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ἄκρας τοῦ λόφου, περίπου 3,25 μ., συμφωνεῖ γενικά μὲ τὰ τείχη πολλῶν Ἑλληνικῶν πόλεων», πού ἀναφέρει.¹ Γιὰ τὴν «ἐκπληχτικὴ» λεπτότητα τοῦ δυτικοῦ ὑπάρχουν, μᾶς λέει, δύο λόγοι: 1) Ἡ στέγη τῶν μονόπατων δωματίων παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος σχηματίζε ἓνα πλατὺ «κατάστρομα» γιὰ τοὺς στρατιῶτες καὶ δὲ δημιουργοῦσε τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι πλατὺ τὸ τεῖχος γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ 2) τοῦτο τὸ «κατάστρομα» καὶ οἱ τοῖχοι τῶν οἰκιῶν δημιουργοῦσαν ἓνα πρόσθετο ἀνιέρεισμα πού ἐνίσχυε σημαντικὰ τὴ στερεότητα τοῦ τείχους.²

Νομίζω ὅτι ἡ παρουσία τέτοιου ἰσχυροῦ τείχους στὴ βόρεια πλευρὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ λόφου, πού, ὅπως μᾶς δείχνουν οἱ ἰσοῦψεῖς καμπύλες,³ ἢ φωτογραφία τοῦ πίν. 13,1 καὶ μᾶς πληροφοροεῖ κι ὁ ἴδιος ὁ κ. R o b i n s o n,⁴ παρουσιάζει μιὰν ἀπαλὴ κατηφορία, ὅχι ἀπότομη, ἀπ' ὅπου εὐκόλα μποροῦσε νὰ χτυπήσει ὁ ἐχθρός. Ἀντίθετα στὸ δυτικὸ «χεῖλος»⁵ τοῦ ὁ λόφος τελειώνει σ' ἓναν ἀπότομο κατήφορο, 8 μέτρα βάθος,⁶ κ' ἔτσι παρουσίαζε κάποια φυσικὴ δχύρωση ἀπὸ τὸ μέρος αὐτό.

Μήπως λοιπὸν ἀρκέστηκαν στὴν ἀσφάλεια, πού τοὺς χάριζε ἡ ἐδαφικὴ αὐτὴ διαμόρφωση; Νομίζω πὼς δὲν ἀρκέστηκαν, ἀλλὰ τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν κ' ἔδωσαν κάποια λύση στὸ πολεοδομικὸ πρόβλημα, πού ἀντιμετώπιζαν, ὅχι συνηθισμένη καὶ πολὺ γνωστὴ σὲ μᾶς ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις. Ἴσως μάλιστα θὰ δυσκολευόμασταν πολὺ νὰ τὴ διατυπώσουμε μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀκρίβεια, πού θὰ θέλαμε, ἂν δὲν τὴν εἶχαμε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, πού μᾶς δίνει χαρακτηριστικὰ τὴ λύση στὸ παρακάτω χωρίο.⁷ «Ἄλλ' εἰ τεῖχος γέ τι χρεῶν ἀνθρώποις εἶναι, τὰς οἰκοδομίας χρὴ τὰς τῶν ἰδίων οἰκήσεων οὕτως ἔξ ἀρχῆς βάλλεσθαι, ὅπως ἂν ἧ πᾶσα ἡ πόλις ἐν τεῖχος, ὁμαλότητί τε καὶ ὁμοιότησιν εἰς τὰς ὁδοὺς πασῶν τῶν οἰκήσεων ἔχουσῶν εὐέρκειαν. . . .» Ἡ διάταξη τῶν σπιτιῶν πρέπει νᾶναι προμελετημένη, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή, πού θὰ θεμελιώνονται,

¹ Hel. h. σ. 41. Ἀθήνας, Σπάρτης, Κορίνθου, Μαντινείας, Τρῆνης, Θήβας, Δημητριάδας, Παγασῶν, Ἀπολλωνίας Ἰλλυρικῆς κτλ.

² Hel. h. σ. 41.

³ Πίν. 108. Βλ. καὶ τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Λόφου στὸ Π τόμο.

⁴ Hel. h. σ. 19.

⁵ «edge» χρησιμοποιεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ κ. D. Robinson.

⁶ Βλ. Hel. h. 19, φωτογρ. πίν. 10,1 καὶ 11,2, καὶ ἰσοῦψεῖς καμπύλες ὁ. π.

⁷ Νόμ. VI 779b. Αὐτὸ στάθηκε σὲ μένα καὶ ἡ αἰτία νὰ προσέξω τὸ ζήτημα τῶν τειχῶν τῆς Ὀλύμπου. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Πλάτωνα, προχωρώντας στὴν προσπάθεια τῆς ἐρμηνείας του, υποχρεώθηκα νὰ μελετήσω καὶ τὴ μερικὴ αὐτὴ περιπτώση. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἔχω μιὰ σύντομη μελέτη, ἀδημοσίευτη ἀκόμη, μὲ τίτλο: «Τὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμοῦ στὸν Πλάτωνα».

νά τοποθετοῦνται τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο μὲ τέτοιο τρόπο, πὸ ὅ οἱ ἔξω-τερτικοὶ τοὺς τοῖχοι νὰ ποτελοῦν ἓνα νὸμοιομορφο τοῖχο. Μιὰ τέτοια κατασκευή θὰ ἔκανε ὀλόκληρη τὴν πόλη νὰ εἶναι ἓνα τεῖχος καὶ δὲ θὰ εἶχε τὴν ἀνάγκη νὰ ὑψώσει δλόγουρά της ἄλλο ἰδιαίτερο. Ἡ πραγματοποίηση βέβαια μιᾶς τέτοιας λύσης εἶναι δυνατὴ μόνο σὲ μιὰ πόλη «νέαν καὶ ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν». ¹ πὸ ὅ θὰ οἰκοδομηθῆ μὲ βάση ἓνα καταστροφωμένο ἀπὸ πρὶν σχέδιο.

Στὴν Ὀλυμπο ὑπῆρχαν ἀκριβῶς οἱ ἀναγκαῖες αὐτὲς συνθήκες. Πολιτικὲς αἰτίες καὶ πολεμικὲς ἀφορμὲς ὑποχρέωσαν τοὺς Χαλκιδεῖς νὰ «ἀνοικήσουν» τὴν Ὀλυμπο στὰ 432 π.χ.² Ἡ «ἀνοίκισις» λοιπὸν τοῦ βόρειου λόφου (ὅπου οἱ οἰκίαι πὸ μᾶς ἐνδιαφέρουν) πρέπει νὰ γινε σὲ «ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν» χωρὸ καὶ σὲ χρονικὸ διάστημα ὀρισμένο, πάνω σὲ καθορισμένο στίς γενικὲς γραμμὲς σχέδιο.³ Τουλάχιστο τὰ σπῖτια κάθε οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τῆς περιοχῆς αὐτῆς χτίστηκαν σύγχρονα.⁴ Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῖμε αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ συγκροτήματα τῶν δυτικὰ τῆς λεωφόρου Α καὶ Α' οἰκιῶν, πὸ μᾶς ἐνδιαφέρουν, «ἀφοῦ ὁ βόρειος τοῖχος κάθε οἰκίας σχηματίζει τὸ νότιον ὀριακὸ τοῖχο τῆς αὐτῆς τῆς βορεινῆς τῆς οἰκίας».⁵

Αὐτὸ λοιπὸν πὸ προτείνει στοὺς «Νόμους» τοῦ ὁ Πλάτων φαίνεται νὰ εἶχε πραγματοποιηθῆ στὴν Ὀλυμπο. Ἄν τὸ ἤξερε ὁ φιλόσοφος αὐτὸ καὶ ἂν αὐτὸ ἔχει στὸ νοῦ του μιλώντας ἔτσι, δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα. Ἴσως ὅμως δὲν ἀποκλείεται καὶ μιὰ τέτοια ὑπόθεσις.⁶

¹ Νόμ. VI 778b.

² Θουκ. I, 58. Πρβ. D. M. Robinson *Hel. h. s.* 14. Γιὰ τὶς αἰτίες τοῦ συνουρισμοῦ τῆς Ὀλύμβου βλ. Ἰωάν. Παπασταύρου, Τὸ κοινὸν τῶν Χαλκιδεῶν καὶ οἱ Ὀλύμβιοι. Ἐπ. Φιλ. Σχ. Παν. Θεσ/νίκης, τ. 6, Μνημόσυρον Ν. Γ. Παπαδάκι, σ. (ἀνατύπου) 12 σημ. 1., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ *Hel. h. s.* 15: . . . Once the plan of the district was established.

⁴ *Hel. h. s.* 15 all the houses in any one block are contemporaneous. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ χτίστηκαν ἀπὸ τὴν πόλη καὶ νὰ δόθηκαν ἔτοιμα στοὺς κατοικοῦς, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφή τῆς Ὀλύμβου (D. M. Robinson, *Inscriptions from Macedonia*. 1938. *Transactions of the American Philological Association*. LXIX, 1938, ἐπιγρ. 6 σ. 52-54).

⁵ *Hel. h. s.* 15.

⁶ Ὁ Χρ. Τσοῦντας (Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλ. Τέχνης. Ἀθήναι, 1928 σ. 371) μιλώντας γιὰ τοὺς καμρωτοὺς τάφους τῆς Μακεδονίας σημειώνει: «φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Πλάτων τοὺς ἴδιους τάφους ἔχει εἰς τὸν νοῦν του, ὅταν ἀναφέρει εἰς τοὺς Νόμους ὡς ἐξαιρετικῶς τιμητικὸν σχῆμα τάφου «φαλίδα (καμάραν δηλαδὴ) προμήκη . . . ἔχουσαν κλίνας παρ' ἀλλήλας λιθίνας κειμένας» κτλ. (Νόμ. XII 947 d). Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν Ἀρχέλαο βλ. Ἀθῆν. XI 115 p 506 d καὶ πρβ. Δ. Κανατσοῦλη, Ὁ Ἀρχέλαος καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ. Θεσ/νίκη, 1948. σ. 91. Πρβ. καὶ Γουγ. 471 ἀβ. Ἴσως καὶ αὐτὸ τὸ χωρίο τῶν Νόμων

Τὸ πλιντωνικὸ αὐτὸ χωρίο δὲ μπορεῖ βέβαια μόνο τῶν νᾶξει ἀποδειχτικῆ ἀξία. Κατευθύνεται μονάχα πρὸς τὴ λύση, πού τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα φάνηκε νὰ πιστοποιοῦν. Ὅμως κάποιο ἄλλο χωρίο, τοῦ Θουκυδίδη αὐτό, δὲ μόνον ἐνισχύει τὴν ἀποψή μας, ἀλλὰ καὶ δίνει ἀπάντηση σὲ δυὸ πιθανὰς ἐρωτήσεις μας: 1) πῶς πολέμοῦσαν, ἀφοῦ ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνῆκε στὰ σπύτια, καὶ 2) γιατί νὰ μὴν ὑπάρχει καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοῖχου, ἀφοῦ φαίνεται βέβαιο πῶς ὑπῆρχε τέτοιο στῆ βόρεια. (Πολὺ πιὸ λογικὸ καὶ πιθανὸ θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε πῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἄμυνας τῆς πόλης εἶχε λυθῆ μ' ἓνα ἐνιαῖο τρόπο). Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὶς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Λακεδαιμονίων στὴ Χαλκιδική, ὅπου μετὰ τὴν κατάληψη ἀπὸ τὸ Βρασίδα τῆς Τορώνης οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους Τορωναῖοι καταφεύγουν στὴ Λήκυθο. «Καὶ ὁ μὲν (Βρασίδας). . . διελθουσῶν τῶν σπονδῶν (δυὸ ἡμερῶν γιὰ τὴν ἀναίρεση τῶν νεκρῶν) τὰς προσβολὰς ἐποιεῖτο τῇ Ληκύθῳ. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἠμύναντό τε ἐκ φαύλου τειχίσματος καὶ ἀπ' οἰκίῶν ἐπάλλεξις ἐχοουσῶν, καὶ μίαν μὲν ἡμέραν ἀπεκρούσαντο. . .»¹ Ἡ φράση τοῦ ἱστορικοῦ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία γιὰ τὸ νόημα τῆς. Ἡ Λήκυθος σ' ἓνα τῆς μέρος εἶχε τοῖχος, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο οἱ οἰκίαι εἶχαν ἐπάλλεξις ἀπ' ὅπου μάχονταν. Εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ φανταστοῦμε πῶς ἦταν χτισμένες ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη, ὅπως στὴν Ὀλυνθο, κ' ἔτσι σχηματίζαν μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τὴ συνέχεια τοῦ τοῖχου. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦτο παρὰδειγμα παίρνει ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία, καθὼς τὸ βρίσκουμε σὲ μιὰ πόλη τῶν Χαλκιδέων² πολὺ κοντὰ στὴν Ὀλυνθο, καὶ σὲ μίαν ἐποχὴ σύγχρονη σχεδὸν μὲ τὸ χτίσιμο τῆς περιοχῆς τῆς Ὀλυνθου, πού ἐξετάζουμε.

Ἐχτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτῆς τῶν κειμένων καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐνισχύουν τὴν ἀποψή μας. Μιὰ τέτοια λύση στὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμού ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια φαίνεται νὰ μαρτυρεῖ ἡ γνωστὴ λίθινη πυξίδα τῆς Φουλακωπῆς τῆς Μήλου.³ Ἴσως καὶ ἡ ἑλλειπτικὴ κατοικία πού ἀνακαλύφθηκε στὸ Χαμαιζι τῆς Κρήτης.⁴ Στὸ Διμήνι ἐπί-

γιὰ τὰ τεῖχη προσφέρει μίαν ἀκόμη ἐπιβεβαίωση μαρτυρία γιὰ τὴ γνώση τῶν πραγμάτων τῆς βόρειας Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

¹ Θουκ. IV, 115.

² Θουκ. IV, 114 (Ληκύθου) Χαλκιδέων οὐσης.

³ Τὴ φωτογραφία τῆς πυξίδας βλ. πρόχειρα τοῦ Χρ. Τσοῦντα, Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλά. Τέχνης σ. 7 εἰκ. 7 καὶ 7α καὶ W. B. Dinsmoor, The architecture of Ancient Greece σ. 16 καὶ πιν. IV. Ἄν ἡ πυξίδα παριστάνει κόμη ἢ κατοικία γένους (G. Glotz, Civilisation Égéenne σ. 156) ἢ εἶναι σιτοβολῶνας (F. Oelmann, Das Kornspeichermodell von Melos. Ath. Mitt., 59, 1925) σ. 19 κ.π. Πρβ. Sp. Marinatos, Greniers de l'Helladique Ancien. B.C.H., 70, 1946 σ. 342) δὲν ἔχει γιὰ μᾶς σημασία.

⁴ Τὴν οἰκία τοῦ Χαμαιζιτοῦ βλ. πρόχειρα τοῦ Χρ. Τσοῦντα δ. π. σ. 14 εἰκ. 20 καὶ G. Glotz δ. π. σ. 155 εἰκ. 23. Ὁ Glotz παρατηρεῖ: Par l'épaisseur du

σης¹ ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος ἀποτελεῖ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ κυριώτερου μεγάρου Α καὶ τὸν τοῖχον τῶν οἰκημάτων ἢ στοῶν πρὸς ἃς ὑπῆρχαν σ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ περιβόλου.²

Ἄλλὰ ἰδιαίτερα ἐξαιρετικὴ ἐνίσχυσις μᾶς προσφέρουν οἱ ἀνασκαφῆς τοῦ κ. Α. Κεραμοπούλου στὴ Δυτ. Μακεδονία καὶ τὰ πορίσματα του.³ Παραθέτω τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: «Αἱ πόλεις ὅμως, ἅς ἀποδίδει ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὸν πατέρα του (Ἄρχ. 7, 9) καὶ δι' ὧν οὗτος μετεκόσμισεν ἀσικῶς τὸν βίον τῶν Μακεδόνων, δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυραὶ, ὥστε οἱ Μακεδόνες νὰ πιστεύωσιν εἰς αὐτάς «μᾶλλον ἢ τῇ οἰκείᾳ ἀρετῇ». Πιστεύουν ὅτι εὔρον τὰς πόλεις ταύτας, περιέγραψα ἤδη αὐτάς βραχέως ἐν Π.Α.Ε. . . . οἱ λόφοι, ἐφ' ὧν ἐγείρονται εἶναι χωματώδεις, ἐγένοντο ἀπότομοι καὶ δι' ἐσκαφῆς τῶν κλιτύων. . . οἱ δὲ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ἀκραίων οἰκιῶν ἦσαν τυφλοὶ καὶ ἠνωμένοι ὥστε νὰ εἶναι συνεχεῖς καὶ ὡς τεῖχος».⁴

. . . «Κατὰ τὴν ἀπὸ χωρίου ἀνάβασιν πρὸς τὸν Καλὸν ἐπὶ προβαθμίδος τοῦ βουνοῦ εἰς θέσιν Μοναστηράκι εὔρον τὰ λείψανα μικρᾶς κώμης, ἧς τὰ ἀκραῖα ἀναχώματα δηλοῦσιν ἴσως ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν ἀκραίων οἰκιῶν, παχύτεροι καὶ τυφλοὶ ποτε ὄντες, ἦσαν συνεχεῖς καὶ ἀποτελοῦν τεῖχος, ἔρουμα τῆς κώμης».⁵

. . . «Ἐνταῦθα παρατηροῦνται τοῖχοι κανονικοὶ καὶ εὐθύγραμμοι, εἰς (πάχος 0,75 μ) περιθέει τὴν ὄφρυν τῶν λόφων καὶ φαίνεται ὅτι ἐσχηματίζετο διὰ τῶν ἔξω τοίχων τῶν ἀκραίων οἰκιῶν, ὡς εἰς Μοναστηράκι καὶ Γραδίσιαν, ὑπῆρχε δ' ἴσως καὶ δευτέρος περίβολος ἐξώτερος ταπεινότερος».

. . . «Εἰς τὴν ὄφρυν τοῦ λόφου εἶναι ὑψηλότερα τὰ χῶματα, καλύπτοντα γραμμὴν τεύχος, οὗ μικρὸν μόνον μέρος ἀνεκάλυψα (2 μ. μήκος). Εἶναι ἐκ λίθων μετροῦ μεγέθους μετὰ πηλοῦ, ἀλλ' ἄνευ ἀσβέστου ἐκτισμέ-

mur extérieur, par le retrecissement progressif de l'entrée, elle paraît prendre des précautions contre les agressions subites. Βέβαια ἐδῶ πρόκειται γὰρ ἐνιαῖα οἰκία.

¹ Χρ. Τσοῦντα, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Ἀθήναι, 1908 σ. 56-58.

² Βλ. ἀναπεράσταση τοῦ Ν. κ. Δ. Παπαχατζῆ, Ἡ περιουσία τοῦ Βόλου. Βόλος, 1946 σ. 13 καὶ πιν. 1. Προσθέτω ἀκόμη τὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ τῆς Μάλθης τῆς Μεσσηνίας, πρὸς βρῆκε ὁ Ν. Valmin (Βλ. σχέδιον JdI, 50, 1935, Arch. Anzeiger, σ. 203, εἰκ. 17).

³ Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ. Α. Ε. 1933 σ. 25-67. Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἐρευναι ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ Π.Α.Ε. 1933 σ. 58-69. Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ Π.Α.Ε. 1934 σ. 67-91.

⁴ Α. Δ. Κεραμ. Α. Ε. 1933 σ. 65

⁵ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 59

⁶ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 67

νον. Πιστεύω δέ, ὅτι ἦτο συνεχὲς τεῖχος ἅμα καὶ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν ἀκροαίων οἰκιῶν, ὡς εἵκασα καὶ περὶ τοῦ Μοναστηριακίου τῶν Κλεινῶν, πιστεύω δὲ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ ἄλλων κωμῶν Μακεδονικῶν».¹

... «Πρὸς πάσας ὅμως τὰς πλευρὰς τὸ πόλισμα εἶχε συνεχεῖς τοὺς τοίχους του ὡς τοίχους μοναστηρίου σημερινοῦ, μετρίου μάλιστα μεγέθους».²

Οἱ χαρακτηριστικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις τοῦ κ. Κεραμοπούλου ἐνισχύουν, νομίζω, τὴν ὁρθότητα τῆς ὑπόθεσης, ποὺ κάναμε γιὰ τὸ πρόβλημα, ποὺ παρουσιάζεται στὴν Ὀλύμπου, καὶ δείχνουν μαζί μὲ τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδη ὅτι ἡ λύτη, ποὺ νομίζουμε πὼς ἔδωσαν οἱ Ὀλύμπιοι ἀρχιτέκτονες, συχνὰ ἐφαρμόστηκε σὲ πόλεις καὶ κῶμες τῆς Μακεδονίας.

Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ Ἕλληνες ἀσφάλιζαν τὶς πόλεις τους σὲ πολλὰ νησιά καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν ὁ κίνδυνος τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἦταν ἄμεσος καὶ συχνός, ὅπως καὶ οἱ μοναχοὶ τὰ μοναστήρια τους, ποὺ κινδύνευαν.³ Μὲ ζωντανὸ τρόπο μᾶς παρουσιάζει ὁ Hubert Pernot⁴ τὴν εἰκόνα, ποὺ δίνει τὸ Πυργὶ τῆς Χίου σ' ὅποιον τὸ πρωτοβλέπει: «Est-ce bien un village qu'on a devant soi? Ne dirait-on pas quelque immense forteresse d'un autre âge, rasée en munition d'on ne sait quels méfaits? Tout en elle a gardé un air hostile. La tour avec ses créneaux, les constructions extérieures sondées l'une à l'autre de manière à former un mur d'enceinte impenetrable, la porte d'entrée etc. Τὴν ἴδια εἰκόνα θὰ παρουσίαζαν καὶ οἱ ἄλλες νησιώτικες κῶμες, ποὺ ἦταν χτισμένες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.⁵ Εἰκόνα ὅχι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη, ποὺ θὰ ἔδινε καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ὀλύμπου μὲ τὸν ὁμοίμορφο ἀκραῖο τοῖχο τῶν οἰκιῶν, ποὺ ἦταν καὶ τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλης.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

¹ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 62-63

² Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1934 σ. 77

³ Βλ. χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, ὅπως ἦταν στὰ 1705, καμωμένη ἀπὸ τὸν Barsky, στοῦ Ἄν. Κ. Ὀρλάνδου, Monuments Byzantins de Chios II, Planches, πιν. 13,3.

⁴ L'île de Chio. En pays Turc. Paris 1903 σ. 164-167.

⁵ Βλ. Ἄ. Μηλιαράκη, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος. Ἄνδρος, Κέως. Ἐν Ἀθήναις 1880 σ. 66-67.